

մտքյան փաստաթղթերի» համար (ինչ խոսք, որ այս մեկն ավելի դյուրին խնդիր է, քան Մատենագիտությունը):

Անասյանի թողոյի մեջ (թղթ. 1, վավ. 1) կա անավարտ մի աշխատություն ևս. (1724 թ. Երևանի ինքնապաշտպանությունը» (շարադրանք և նյութեր): Սա պատրաստված է բավական վաղուց. և այսօր պետք է պարզել, թե ի՞նչ վերաբերմունքի է այն արժանի՝ շարուհակելի՞ է, թե՞ ապագա ուսումնասիրողների համար մնալու է իբրև օժանդակ նյութ: Անասյանի ժառանգության հետ կապված նկատառելի մի անպատեհություն կա. նրա անձնականը նտանեկան դիվանը չու Անջելեսում է, իսկ Հայաստանում եղածը ցրված է երեք տեղ՝ Մատենադարանում, Գրական Թանգարանում և էջմիածնի Մայր աթոռում: Տարբեր տեղեր ընկած առանձին նշումներ կարող են վերաբերել բոլորովին ուրիշ տեղ գտնվող հիմնական գործին, սուտի և նրա որևէ նրկափրության (հատկապես՝ Մատենագիտության) շարունակողը պետք է ծանոթանա բոլոր տեղերում եղած ամենափոքր նշումներին ևս:

Այսպիսով տեսանք, թե հայ միջնադարագիտության ինչպիսի արդյունքներ ու հետևեկարներ է տալիս Հ. Անասյանի հոգվածների մեկտեղումը, առավել ևս՝ ինչպիսի խնդիրներ են առաջադրում նրա անավարտ ու անտիպ գործերը: Ներկա շարադրանքի ընթացքում արեցինք զբոսի կազմությանն ու նյութերի դասավորությանը վերաբերող աննշան նկատումներ: Այդուամենայնիվ, ավանդույթը շեք խախտում և կամեում ենք այս գրախոսությունն էլ ավարտել դիտողությամբ, որ, սակայն, ուղղված է ոչ թե հեղինակին ու նրա զբոսի մեկնասաներին, այլ մեզ:

Պարբերականներում ցրված բազմաթիվ արժեքավոր ուսումնասիրություններ, համարյա ավարտած կամ թերի անտիպներ թողնելով, 1982-ին ցավալիորեն վաղաժամ վախճանվեց ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանը. Ճիշտ Նույնպիսի ժառանգություն թողնելով, մի տարի անց մահացավ տեղանի բանասեր Ասատուր Մնացականյանը, ապա՝ ոչ պակաս երախտաշատ ազդյուրացեալ վազգեն Հակոբյանը և էլի ուրիշներ, որոնց անունների պարզ թվարկումն իսկ բավարար կլինեք մեր կորստի շափը պատկերացնելու համար: Եթե մեր պայմաններում անիրականանալի, Նույնիսկ՝ անիմաստ է ամերիկյան սովորույթի համեմատ հսկա հատորների մեջ Խաչիկյանի, Մնացականյանի և մյուսների բոլոր ցրված հոդվածներն ամփոփելը, ապա 1982-ից և 1983-ից մինչև հիմա պետք է կարողացած լինեինք տպագրել հայագիտության այդ երախտաշատ մշակների սովորական լափի գոնե երկու-երեքական հատոր: Պարտավոր ենք ծրագրված և առավել նպատակասլաց եղանակներով հրատարակել հետավոր և մոտավոր անցյալի բեղուն հայագիտների հոգվածային ժառանգության հատորաշարերը, որովհետև գիտական պարբերականները, որքան էլ լավ մատենագիտություններ ունենան, ավելի սակավ գործածական են, քան կարող են լինել ժողովածուները, հատկապես եթե սրանք օժտված լինեն Հ. Անասյանի «Մատենագիտության հատորի ունեցած «Հատուկ անունների և առարկաների» (931—964), նաև՝ «Պարբերականների և բառարանատիպ հրատարակությունների» (965—967) մտերամասն ցանկերով:

Գ. Հ. ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԱՌԱՔԵՆՆԻ ԴԱՒԻՒԹԵՑԻ, ԳԻՐԲՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱՄՈՒՐԵՑՆԵՐԸ, ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹՅԱՄԻ Լ. Ա. ԽԱՆՆԱՐԿԱՆԻ, ՀԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱՐԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԵՐԵՎԱՆ, 1990, 592 էջ:

Ցուրաքանչյուր Կարգի կրթական կարող է հարտանալ այնպիսի մեծություն, ինչպիսին է Առաքել Գավրիթեցին՝ ուղ միջնադարի հայ պատմագրության ամենաակնառու դեմքը, որի երկը՝ «Պատմությունը» (կամ «Գիրք պատմությանը»)՝, իբրև մեծարժեք պատմական

սկզբնաղբյուր Հայաստանի և մի շարք այլ երկրների պատմության ուսումնասիրման համար, բարձր է գնահատվել Հայագիտության, նաև արևելագիտության մեջ:

Մինչև XX դարի սկիզբը այն ունեցել է երեք հրատարակություն (1669՝ Ամստերդամ, 1884 և 1896՝ Վաղարշապատ), և յուրաքանչյուր անգամ տպագրությունից շատ շանցած զբոսի օրինակները վերածվել են մատենագիտական հազվագյուտ նմուշների (հայտնի է, թե ինչ դժվարությամբ է հաջողվել գտնել այդ

՝ Կարծում ենք, Գավրիթեցու երկի մի քանի անվանումներից նախապատվությունը պետք է տալ ձեռագրերում առավել հաճախ հանդիպող և ավելի հակիրճ «Պատմությունը վերնագրին:

Երկի օրինակը Զ. Պետրոսյանին և Ֆ. Մյուլլերին)։

Դավրիժեցու նկատմամբ եղած հարաճուն հետաքրքրություն, ասել է թե նրա երկի րացատիկ կենսատեսություն վկայությունն է վերջինիս և նրա առանձին հատվածների թարգմանությունը ֆրանսերեն, վրացերեն, ռուսերեն, լեհերեն, Այուստրալիան, անցյալ դարի վերջերի վաղադարձապատյան հրատարակություններից հետո տասնամյակներ շարունակ հայ իրականության մեջ Դավրիժեցու երկի նոր հրատարակություն չի եղել, և սա՝ այն դեպքում, երբ հետաքրքրությունը «Պատմության» նկատմամբ այդ բնագրում բնավ էլ չէր նշված։ Ասել կուզի՞ զգացվում էր նոր հրատարակության տնօրենությունը, եվ դա ոչ միայն այն պատճառով, որ Դավրիժեցու գիրքը, ինչպես ասացինք, մատենագիտական հազվագեղ նմուշի էր վերածվել, նոր հրատարակության անհրաժեշտության պատճառը նաև այն էր, որ սովորաբար հրատարակությունները, որան էլ արժեքավոր և ժամանակին իրենց կարճոր դերը կատարած, այսուհանդերձ, հետո են ներկայիս գիտական պահանջներից ելնող բարձրարժեք հրատարակություն լինելուց։ Ուստի օրվա հրամայական սահանքն էր վերջապես իրականացնել նրա գիտամեթոդական հրատարակությունը (դրան չէր կտրող փոխարինել 1988-ին լույս տեսած աշխարհարար թարգմանությունը (թարգմ. Վ. Առաքելյան), որը, չնայած առանձին անճշտություններին, անշուշտ, շնորհակալ ձեռնարկում էր Դավրիժեցու երկը զանգվածային ընթերցողին ներկայացնելու առումով)։

Եվ ահա մեր սեղանին է Դավրիժեցու «Պատմության» նոր հրատարակությունը՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու Լենտ Խանլարյանի աշխատասիրությամբ։ Լ. Խանլարյանը հիմք ուներ ստանձնելու այս գործը, բանգրի, որպես հետադոտող, արդեն իսկ ի մոտս ծանոթ էր Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությանը»՝ ուսներեն թարգմանելիս։ Ի դեպ, նշենք, որ մինչ այդ, 1973-ին Դավրիժեցու երկի՝ Լ. Խանլարյանի աշխատասիրությամբ Մոսկվայում լույս տեսած («Наука», հրատ.) վերահիշյալ ռուսերեն թարգմանությունը² լուրջ ներգրում էր հայ մատենագրությունը գիտական

լայն շրջաններին ներկայացնելու գործում։ Դրանակ Դավրիժեցու ամբողջական երկին լիովին ծանոթանալու առաջին հնարավորությունն էր, որ տրվում էր ուսու ընթերցողին։

Թերևս այդ «նախապատրաստական» փուլն էր, որ սատար եղավ աշխատասիրողին առաջին անգամ գիտական հասարակայնությանը ներկայացնելու Դավրիժեցու «Պատմության» գիտամեթոդական բնագիրը՝ ընդարձակ ուսումնասիրությամբ ու մեկնություններով։

Ո՞րն էր բնագրի հետ կապված հիմնական դժվարությունը։ Բանն այն է, որ Դավրիժեցու երկի մայր ձևագիրը մեզ չի հասել, իսկ սովորաբար ձևագրերից որևէ մեկին նախապատվություն տալու հիմքեր չկան։ Անհրաժեշտ էր գիտական հսկայածավալ բարեխիղճ աշխատանք՝ օժանդակ աղբյուրների միջոցով լրացնելու գաղափար օրինակի և նրան կրկնող զբոսաշրջների ու տպագրերի բացակայությամբ, կատարելու շտկումներ և կազմելու մի բնագիր, որն առավելագույնս հարազատ լիներ Դավրիժեցու ինքնագրին։ Լ. Խանլարյանը, մեր համոզմամբ, հաջողությամբ հաղթահարել է այդ դժվարությունը, գիտական շրջաններին տրամադրելով «Պատմության» բոլորովին նոր մակարդակի՝ քննական հրատարակությունը։ Ի դեպ, արժանահիշատակ է, որ եղած հրատարակություններից յուրաքանչյուրը գերազանցում էր նախորդին իր մակարդակով։ Այսպես, Լեք առաջին, Նոյմանի արտահայտությամբ՝ «ոչ հասուն» հրատարակության մեջ զգալի է անփութությունը, և հրատարակիչ Ոսկան Երևանցին իր հայեցողությամբ խմբագրել է գործը, նաև վերջում կցել «Պատմությանը» լվերաբերող երկու գլուխ, ապա երկրորդին ավելի խնամքով է կատարված և ավելի հարազատ է բնագրին։ Այսուհի հիմք է ընդունվել Աթանաս զպրի ընդօրինակած ձևագիրը՝ համեմատությամբ Ավետիք երեցի ձևագրի և առաջին հրատարակության հետ, որոնց տարբերությունները բերված են տողատակերում։ Բնագրին նախորդում է «Ջեկուցումն», որն անճշտություններով հանդերձ, տեղեկություններ է հաղորդում Դավրիժեցու և նրա երկի վերաբերյալ։ Այս երկրորդ հրատարակության օրինակից վերատպված երրորդ հրատարակության մեջ բերված են նաև Աթանաս զպրի ձևագրի և երկրորդ հրատարակության տարբերությունները, իսկ առաջարանը համառոտ, բայց ճշգրիտ տեղեկություններ է պարունակում պատմագրի կյանքի, երկի ձևագրերի և հրատարակությունների մասին (ի դեպ, երրորդ հրատարակության մեջ կարևոր նորություն է հատուկ անունների ցանկը)։

² А раке л Д аври же ци. Книга историй, перевод с армянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларян. М., 1973.

Ինչ խոսք, տարբեր են անցյալ դարի և այսօրվա դիտական հրատարակություններին ներկայացվող պահանջները և եթե հարցին ճոտենում ենք այս տեսանկյունից, առավել հստակ է պատկերանում մեզ դրեթե մեկդարյա ժամանակահատվածում գիտության հարուցած այն բաշտը պահանջների շարքը, որոնց պետք է ընդհանրենք Ն. Խանլարյանի խնդրո առարկա աշխատասիրությունը: Դրանցից մե- ջի՞՛րն ադրի կազմման խնդրի մասին արդեն նշեցինք. ավելացնենք, որ աշխատասիրողի կողմից մանրակրկիտ կերպով միմյանց հետ քաղաքական շարժումների օրինակների և հրատարակությունների տարբերությունները (որոնք նշված են ներկա հրատարակության տեքստի տողատակերում), նույնպես շահեկա- նորեն դալիս են գիտական լիարժեքություն հա- զրդելու սույն աշխատասիրությանը:

Անշուշտ, բնագրային հոգսերը աշխատա- սիրության լուր մեկ մասն են: Եթե նախորդ հրատարակչները բավարարվել են, լավագույն դեպքում, մի քանի էջ կազմող առաջաբանով, ապա Լ. Խանլարյանն ընթերցողին է ներկա- յացրել մի ծավալուն առաջաբան՝ հետազոտու- թյուն, նպատակ ունենալով առավելագույնս իրագրել դարձնել հրատարակվող երկի, նրա հեղինակի մասին և ըստ ամենայնի գիտակա- նորեն արժեքավորել «Պատմության» պատմա- գիտական, աղբյուրագիտական, մասամբ նաև՝ դրական որակները: Փաստորեն, Դավրիժեցու երկը նման ընդգրկուն, համակողմանի գիտարկ- մամբ առաջին անգամ է ներկայացվում, քան- զի որքան էլ շատ հեղինակներ են անդրադար- ձել Դավրիժեցուն (Մ. Չամչյան, Ս. Նա- դարյանց, Յ. Մյուլլեր, Գ. Գապպենճյան, Մ. Արեղյան, Ե. Դուրյան, Լեո, Գ. Զարբհանալ- յան, Ա. Ղազիկյան, Հ. Անասյան և ուրիշներ), նրանց ուղած տեղեկությունները սահմանա- փակ ծավալ ու հետազոտման նեղ շրջանակ են ունեցել և հիմնականում կրկնել են միմյանց: Ուստի տասնյակ անունների շարքում, ցավոք, անկարելի է մատնանշել «Պատմությանը» նը- վիրված որևէ մեծագրություն, բացառությամբ տողերիս հեղինակի փորձը՝ ներկայացնելու Դավրիժեցու երկը որպես Իրանի պատմության սկզբնաղբյուր:

Այս իրողությամբ ավելի է արժեքավորվում հետազոտական այն աշխատանքը, որի ար- դյունքն է ներկա աշխատասիրությունը: Հե- ղինակը, օգտագործելով ընդարձակ դրակա- նություն, հանդես բերելով արժարժող հար- ցերին քաղատեղյակություն, ոչ միայն սոսկ վերարտադրել է նյութը, այլև գիտական ու-

րոշակի համակարգման ու քննության ենթար- կել այն:

Բավականին լայն է հետազոտողի քննարկ- ման առարկան դարձած հարցերի շրջանակը: Դա «Պատմության» մեջ արտացոլված XVII դարի սկզբի քաղաքական անցուդարձերն են, հայտնի մեծ գաղթը, հայ ու նաև այլ ժողո- վուրդների իրավական ու տնտեսական վիճա- կը, Բուրջիայի և Իրանի վարած ուժացման քաղաքականությունը և նվաճված ժողովուրդ- ների նկատմամբ գործադրած կրոնական ճնշ- շումն ու խտրականությունը, հասարակական շարժումները, ապա նաև՝ մշակույթ, գիտու- թյուն, դպրոց, հայ համայնքներ և այլն: Լ. Խանլարյանի՝ բարեխիղճ հետազոտողի, ներ- կայանալիք այցնտմար կարող է լինել այն բնախնդրությունը, որով նա մոտեցել է այդ հարցերից յուրաքանչյուրի գիտական մեկնա- բանմանը: «Պատմության» մեջ արժարժված ինչ փաստերի ու իրազարձությունների մասին էլ խոսելիս լինի, Լ. Խանլարյանը դրանք դի- տում է ինչպես պատմական հեռանկարով, այն- պես էլ ժամանակակից հայացանկերով: Մի հանգամանք, որը թույլ է տալիս ըստ արժան- վույն գնահատել Դավրիժեցի պատմիչին՝ ոչ միայն վաղեմի եղևությունների շունչը մեղ հասցնելու, այլև մեր այսօրվա համար պատ- մության դասեր տալու առումով: Իրոք, ժա- մանակակից հեղինակություն ունեն այդ դասերու «Շարադրելով ավատականորեն մասնատված վերսասանի՝ Իրանի ազրեսայի դեմ դիմադ- րության ընդարձակ պայակերը,— նշում է Լ. Խանլարյանը.— ինչպես նաև ներկայացնելով խոշոր ֆեոդալական տների տարածայն, եր- բմն հակասական գործողությունները, Առաջել Դավրիժեցին ընթերցողին աստիճանաբար մո- տեցնում է այն մտքին, որ պառակտումը ժո- ղովրդի կյանքում վնասակար ու կործանիչ դեր ունի, որ անհրաժեշտ է ուժերի համախմբում ընդդեմ արտաքին թշնամիների (էջ 10): Ժո- ղովրդի միասնության, կենտրոնացված իշխա- նությունից անհրաժեշտության, ազգային պետա- կանության ու անկախության, ուժերի քաղաքա- կան համախմբման անհրաժեշտության գաղա- փարը, որ շարունակ առկա է «Պատմության» մեջ, պատշաճ մեկնաբանությամբ առանձին ու- շադրության է արժանացել քննարկվող առա- շարանում (տե՛ս էջ 35 և հա.):

Շահեկան է, որ առաջաբանը նաև ծանո- թացնում է Դավրիժեցու մասին մի շարք հե- տազոտողների (Ի. Պետրուշևսկի, Կ. Կուցիա, Յ. Դաշկևիչ և ուրիշներ) կարծիքներին: Ծա- վոք, չի հիշատակվում ժամանակակից պար- սից պատմագրության ներկայացուցիչների կար-

ձիքը, որը միանգամայն դրական է ինչպես Դավրիժեցու, այնպես էլ հայկական աղբյուրների մասին ընդհանրապես Որինակ, Սաիդ Կաֆիսին ես, ինչպես հայտնի է, մեծ նշանակություն է տվել վերջիններիս և ընդգծել, որ Պարսկաստանի պատմությունը չի կարող գրվել առանց հայկական աղբյուրների: Պարսիկների նման գեահատակաբար շեշտելու անհրաժեշտություն է զգացվում հատկապես ի պատասխան այն միտումնավոր, փաստագրերի և հակադիտական կեղծիք-կարծիքների, որոնց հեղինակները հետին նայատակներով փորձում են կամ նեւմացնել հայ պատմագրության նրավաճումները և կամ սեփականացնել դրանք: Հիշենք, թեկուզ, Մ. Հեյդարովի, որը, ի դեպ, է. Խանյարյանի իսկ հեղինակած՝ «Պատմության» ուսանողները թարգմանության առաջարկների վերաբերյալ գրախոսականում բավական թուրք ու թանար է ծախսել Դավրիժեցու մասին այնպիսի «դատողություններ» անելով, որոնք ոչ միայն հեռու են ճշմարտությունից, այլև պատվում են որոշակի միտումների շուրջը: Եթե, անդամ, չի ներ է. Խանյարյանի հրապարակած պատասխանն այդ գրախոսության հերյուրանքներին, դրանց հիմնավոր հերքումն է ներկա առաջարտնն ամբողջությամբ: Թեքնք մեկ օրինակ: Իրավամբ նկատելով, որ Դավրիժեցու «Պատմության» օղիլավոր հերոսը ժողովուրդն է, է. Խանյարյանը նշում է. «Ենչ իրողարձություններ էլ նկարագրելիս լինի հեղինակը... առաջին հերթին նա տեսնում է ժողովրդին, գրում նրա տառապանքի ու պայքարի, հույսերի ու երազանքների... մասին» (էջ 32): Ըստ Մ. Հեյդարովի «մեկնարանման»... Ա. Թերթիզեցու կողմից ժողովրդին «զխավոր հերոս» ընտրելը ծառայում է հայ ջր/ստոնյա-Գրիգորյան կրոնի դադափարական համակարգին: Թեկուզ և այդպես, դա միայն պատիվ է ընդունել Դավրիժեցուն, նաև քրիստոնեությունը: Սակայն բանն այն է, որ ժողովուրդ-հերոսը Դավրիժեցու պատկերացմամբ վեր է կրոնական շրջանակներից: Ե՛վ ոչ միայն հայ ժողովրդի համար է ցավում Առաքելը:—

Նշում է այդ առիթով աշխատատիրոջը,— նրա գրքի էջերում կարելի է հանդիպել մի ամբողջ շարք ժողովուրդների ճնշված ու ստրկացված ներկայացուցիչներին (էջ 32): Նկարագրելով ժողովրդական զանգվածների ծանր վիճակը, Դավրիժեցին հայերի կողքին «համակրանքով և մեծ կարեկցանքով հիշատակում է նաև այլ ժողովուրդները՝ վրացիներին և եռլավանակից մահադակներից, հրեաներին, գերբերին ու ղպտիներին» (նույն տեղում): Բայց ս(հ) մեղադրելով Դավրիժեցուն այն բանում, որ նա քրիստոնեական կրոնի շատագուց է, Մ. Հեյդարովը փորձում է պնդել, որ, իբր, պատմիչի տեսակետով, մահադակների «պատկերացումը թշնամի է քրիստոնյայի համար»: Մանր ձեռագիր է Սա ընդամենը մի փաստ է հարևան հանրապետությունում տարիներ, տասնամյակներ շարունակ անօթող կ'ըլլավ ծավալվող «գիտական» ազդեցության, որի նպատակն է աշխարհին ու սեփական ազդեցիկ հավատացնել «եկվոր» հայերի «զավթողական ձգտումները և ատելություն սերմանել նրանց նկատմամբ: Չանատիվի հասնող այդ մուրցիքով տարված հարևան «գիտական» իր շատ դործրնկերների պես կանգ չի առնում ակնառու փաստերը խեղաթյուրելու առջև և հայտարարում, որ Առաքել Դավրիժեցու «ամբողջ երկում կարմիր թելի պես անցնում է ժողովուրդներին հակադիր-կրոնական կատեգորիաների բաժանելու ոգին»: Առաջարկում է. Խանյարյանն այս կեղծիքների պատասխանը չէ, որ տալիս է, այսուհանդերձ, իր խնդրով զրաղված, ինչպես առ ծալք բացահայտելով «Պատմության» ու նրա հեղինակի «դադափարների էությունը, փաստորեն զալիս է ժխտելու այդ կեղծիքը: Այսպես, առաջարկում կարող է լինել, որ «Գիրք պատմության» առանձին զրվագներում ցույց են տրված տարրեր էթնիկական խմբերի, տարրեր դավանության՝ կողք կողքի աշխարհային ներկայացուցիչների փոխօգնությունը, բարեկամական վերաբերմունքը (էջ 32): Ապա հետևում են այդ միտքը հավաստող «Պատմություն» քաղված օրինակները, և կրկին՝ եզրակացությունը: «Բայց այդ զրվագները պատմում են հարևան ժողովուրդների փոխադարձ համակրանքի, բարեկամության ու փոխօգնության մասին, անկախ նրանց ազդեցիկ պատկանելությունից ու դավանանք-

386 « مجلہ شرق » شماره ۲ ، دوره اول ، بهمن ماه ، ۱۳۰۹ ص ۷۱ — ۷۷

4 86 « Известия АН АзССР, серия исторни, филологни и права. 1975, № 2, с. 106.

5 նույն տեղում:
6 նույն տեղում:

քից (նույն տեղում)։ Սա է ճշմարտությունը, և ժխտել զա, նշանակում է գիտական անբարեխըղճություն հետ մեկտեղ հետապնդել գիտական շահագրգռություններից դուրս ինչ-ինչ անմաքուր նպատակներ։

Լ. Խանլարյանի հավատամքը՝ գիտական ճշգրտությունը, հանգեցնում է այն բանին, որ աշխատասիրության իրազեկումները ստույգ են ու հավաստի։ ԵՊատմության մեջ առկա վկայությունները հետազոտողի կողմից բաղդատվում են այլ աղբյուրների վկայությունների հետ, ապա և՛ փաստարկվում, քննվում, մեկնաբանվում։ Դրան օժանդակում է նաև Լ. Խանլարյանի քաջատեղյակությունը նյութին, մասնավորապես այլ հետազոտողների՝ խնդրո առարկա հարցերի քննությանն առնչվող եզրահանգումներին։ Արդյունքում՝ առաջաբանը տեղեկացնում է նաև ԵՊատմության այն տվյալների մասին, որոնք թույլ են տալիս լրացում կամ ուղղում մտքնել պատմական այս կամ այն փաստի, իրողության լուսաբանման մեջ (օրինակ, Դավրիժեցու վկայության օգնությամբ ռուս-պարսկական հարաբերությունների ժամանակաշրջանի ճշգրտումը)։

ԵՊատմության մեջ համեմատաբար սակավ են սոցիալ-տնտեսական կյանքի վերաբերյալ տեղեկությունները։ Այսուհանդերձ, աշխատասիրողը կարողացել է փշրանքներով հավաքել ու ի մի բերել այդ տեղեկությունները և արժեքավորել Դավրիժեցուն նաև այս տեսանկյունից։ Ավելին. խմբավորել է այդ բնագավառի տերմին-հասկացությունները (դրանց մի մասի հիշատակումը ԵՊատմության մեջ ուղեկցվում է հենց իր՝ Դավրիժեցու, կողմից տրված բացատրությամբ)։ Հարկ չկա ապացուցելու, թե որքան կարևոր է միջնադարյան տերմինների իմաստների բացահայտումը, և մենք Առաքել պատմիչի բժախնդրությանն ու բարեխըղճությանը, նաև աշխատասիրողի ջանադրությանն ենք պարտական XVII դարում կամ նրանից առաջ գործածված տասնյակ տերմինների ու բառերի ճանաչման համար։

Նշենք աշխատասիրության մի զնահատելի երանգի մասին ևս։ Լ. Խանլարյանը ԵՊատմությանը դիտել է ոչ միայն իբրև լոկ պատմական երկ։ Առաջաբանում, թերևս իր համար էլ աննկատելի, նա անցնում է երկի գեղարվեստական արժանիքների վերհանմանը, ինչպես կվարվեր գրական նմուշ զնահատելիս։ Նուրբ դիտողականությամբ օժտված, աշխատասիրողը Դավրիժեցու երկը, ասեք, հայանագործել է մի նոր՝ գեղարվեստական տեսանկյունից։ Ընթերցողին առաջնորդելով ԵՊատմությանն Եպատկերասրահը, ըստ արժանիության

զնահատելով երկի զգործող անձանց՝ դիմանկարները, աշխատասիրողն իր հերթին, քննարական պատումի միջոցով ստեղծել է Առաքել Դավրիժեցու դիմանկարը իբրև պատմիչի, մտածողի, կրոնավորի, մարդու և հայի կարծում ենք, գիտական խիստ ճշգրիտ տեղեկատվության զուսպ ոճի շարադրման ընդմիջումն այդպիսի քննարական զեղումներով՝ պատճառաբանված է ու տեղին։

Կուզեինք ավելի հանգամանորեն անդրադառնալ մի, թվում է թե մասնավոր, խնդրի։ Անվիճելի է, որ որևէ հեղինակի ստեղծագործություն քննելու համար խիստ կարևոր է նրա աշխարհայացքի հարցը։ Առաջաբանն ընթերցելիս այն տպավորությունն է ստացվում, որ Դավրիժեցու հայացքները մինչև վերջ չեն պարզաբանված, հատկապես՝ կապված կրոնի հետ։ Սա մեր ընդհանուր ցավն է։ Հանրահայտ փաստ է՝ մեր միջնադարյան հեղինակների աշխարհայացքի պարզաբանումը մեզ շարունակ նեղություն է պատճառել, որովհետև անհրաժեշտ է եղել Եխորհրդային աթեիզմի բարձունքներից նայելով, այդ հարցը տեղավորել Երկալիստական աշխարհայացքն անվերապահորեն մերժող պաշտոնական գաղափարխոսության կաղապարում։ Այս դեպքում ևս, խոսելով ժողովրդական զանգվածների՝ միստիկայի ձևով արտահայտված բողոքի վերաբերյալ Դավրիժեցու տեղեկությունների, ինչպես նաև հրաշապատում վկայությունների մասին, Լ. Խանլարյանը գրում է. «Հեղինակը, իր դարի և իր միջավայրի զավակը, չէր կարող, անշուշտ, իր գրքում շրջանցել միստիկան. մանավանդ, որ մեր վարքագրական գրականությունը, Եհրաշքներից և Ենահատականություններից նկարագրությունները (ինչպես թարգմանական, այնպես էլ ինքնուրույն) Հայաստանում հնուց գրավել են գրագետ մարդկանց ուշադրությունը։ Բացի դրանից, երկի այդ մասերում արտացոլվում է հեղինակի աշխարհայացքը» (էջ 25)։ Ինչպես տեսնում ենք, միտքն ավարտուն չէ, պարզապես աշխատասիրողը՝ Եիր միջավայրի և 70-ամյա դարաշրջանի զավակը (ինչպես և մենք բոլորս), չէր կարող Դավրիժեցու աշխարհայացքը որակել այլ կերպ, քան՝ Ետուրք ժամանակին։ Ի դեպ, այս ընդունված արտահայտությունից Լ. Խանլարյանը սույն առաջաբանում հրաժարվել է, և դա լավ է (իսկ ողուերեն թարգմանության առաջաբանում այն առկա է (2, էջ 29)։

Ժամանակը չի՞ եկել, արդյոք, մեր պատմիչների աշխարհայացքը բնութագրելիս հրաժարվելու նրանց կրոնական ըմբռումները շահարկելուց։ Ժամանակի, այսօրվա սրբագրում-

ները, կարծում ենք, պիտի որբազրեն նաև մեր միջնադարյան մեծությունների աշխարհայացքին տրվող տասնամյակների մեր այդ պարզունակ բնութագրումները: Արդ՝ մեր ազգային մշակույթի մեծերի աշխարհայացքի մեկնության հարցը, փոխադանց կարևոր ու հրատապ խնդիր է: Մենք այսօր մեզ համար պետք է պարզենք աշխարհայացքային բնութագրումների ճշգրիտ յափանդիչները:

Նման աշխատատար ու ծավալուն գործում, անշուշտ, անհնար էր խուսափել առանձին բացթողումներից: Հարկ ենք համարում նշել մի ընդհանուր թևերացում՝ արևելյան անունների տառադարձման ու գրության միօրինակության բացակայությունը (ընդ որում՝ ոչ միայն նրամանատիպ անունների, այլև միևնույն անվան համար): Գրականության ցանկում բացակայում է «Պատմության» 1988 թ. հրատարակությունը (Լ. Առաքելյանի աշխատասիրությամբ): Թարգմանությունների ցանկում տեղ չեն գտել «Պատմության» առանձին հատվածները՝ թարգմանված Մ. Սրոսսեի (Ֆր.) Քույուկ-Հովհանեսովի, Վ. Պատկանյանի (ռուս.) կողմից: Նման ևս մի յանի այլ մասնակի թևերություններ, կրկնություններ, որոնք լիին չլին կարող: Վերջապես, արժանին պետք է մատուցել աշխատասիրողին նաև ծանոթությունների ծանրակշիռ բաժնի համար: Դրանք (թվով 772) ճշգրտումներ են ու պարզաբանումներ, բացատրություններ ու համեմատություններ, վր-

կայակոչումներ, մեկնաբանություններ են, որոնք մեծապես հարստացնում են մեր գիտելիքները «Պատմության» մեջ արտացոլված իրողությունների մասին: Դրանց թվում թիչ չեն շտկումներ, ուղղումներ, որոնք կարևոր նպաստ են բերում գիտությանը (տեղի սղություն պատճառով ձևակերպման մեջ օրինակներից): Աշխատասիրության այս բաժինը խոր ու տրանսպարենտ հետադոտական աշխատանքի արդյունք է, գիտական լուրջ լրացում, առանց որի Դավրիժեցու «Պատմության» այս նշանակալի հրատարակությունը կլիներ թևերի:

Լ. Խանյարյանը հոգացել է նաև բառարանի մասին, որը, ինչպես նաև ցանկերը (գրականության, անձնանունների, տեղանունների) ամբողջացնում ու հարստացնում են այս մեծարժեք գործը և առաջարանի ու ծանոթագրությունների հետ մեկտեղ ապահովում սույն հրատարակության գիտական բարձր մակարդակը:

Այսպիսով, գիտական շրջանառության մեջ է դրվել Առաքել Դավրիժեցու «Պատմության» գիտաբնական հրատարակությունը՝ Լ. Խանյարյան աշխատասիրողի բարեխիղճ ջանադրության, խոր ու տրանսպարենտ հետադոտական աշխատանքի արդասիր հանդիսացող մի լիարժեք գործ, որը, համոզված ենք, բոլոր արժանավույն կղնահատվի գիտական հանրության կողմից:

Լ. Գ. ԳԱՆԵՂՅԱՆ